

Антоніна Березовенко

ПІСЛЯ МАЙДАНУ 2014: ОБРАЗИ УКРАЇНИ І РОСІЇ У РОСІЙСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ*

Розглянуто особливості процесів творення образів України і Росії у політичному дискурсі Росії після 2014 року. Досліджено дискурсивний інструментарій, через який здійснюється вплив на формування перцептивних моделей України і Росії всередині російського суспільства та поза його межами. Визначено сутнісні характеристики образів цих країн, які Росія дискурсивно нав'язує світу в контексті розгорнутої нею світової гібридної війни.

Ключові слова: образ України, образ Росії, політичний дискурс, політичний наратив, суб'єктність України, національна ідентичність.

Березовенко Антоніна Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, літератури та культури Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут ім. Ігоря Сікорського”, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

* Основні положення статті були представлені у доповіді авторки «Vladimir Putin as a major image- and a news-maker of Russia» на круглому столі «Russia's RT International TV News Television News (or propaganda?) Network: Are Comparisons to America's Radio Free Europe Radio Liberty Fair?» у Державному університеті штату Нью-Йорк в Олбані (грудень 2017), та у доповіді «Reforming Political Performance: Ukraine's and Russia's Images in Today's Russian Political Discourse» на секції «Real and Unreal Narrative: Discursive Practices as a Performance» 50-го Міжнародного конгресу Асоціації зі славистичних, східноєвропейських та євразійських студій, який відбувся у грудні 2018 року у Бостоні, США. Матеріалом дослідження стали офіційні тексти Російської Федерації (2014 – 2018), які визначають ландшафт її дискурсивної практики, а саме – повна вибірка послань президента Російської Федерації Федеральним зборам РФ, щорічних великих прес-конференцій президента РФ, засідань Міжнародного дискусійного клубу «Валдай», а також стенограма 40-го засідання Російського оргкомітету «Победа».

Antonina Berezovenko. After Maydan2014: The Images of Ukraine and Russia in Russia's Political Discourse. The article explores peculiarities of the process of making of images of Ukraine and Russia in Russia's political discourse after 2014. It analyses the discursive tools through which the impact on the formation of the perceptive models of Ukraine and Russia within Russian society and beyond are being made. It defines those essential characteristics of the images of these countries that Russia persistently imposes on the world in context of the hybrid war it unfolded.

Key words: *image of Ukraine, image of Russia, political discourse, political narrative, subjectiveness of Ukraine, national identity.*

Від 2014 року образи України і Росії у російському політичному дискурсі значно змінилися. У дорадянський, радянський та пострадянський періоди Україна систематично зображалася як органічна частина російської держави, або як «майже Росія» чи «квазі-Росія». Сучасний російський історик Алексєй Міллер зауважує: «Малороси і білоруси ніколи не дискримінувалися у Російській імперії на індивідуальному рівні». І далі, цитуючи відому роботу Андреаса Капелера «Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи» [16], говорить про те, що «українцям і білорусам, які офіційно вважалися «русскімі»*, в принципі була відкрита будь-яка кар'єра – за умови, що вони володіли російською мовою... Українці не виділялися і не утискалися ані через конфесійні, ані через расові міркування <...> у ієрархії різноманітних етносів імперії, що поставала у вигляді системи концентричних кіл, всі православні слов'яни включалися у єдиний центр системи» [18, с.37]. Про це ж саме говорить і В. Алпатов: «До кола русскіх завжди включалися українці і білоруси, а інколи і будь-які православні» [1, с.28]. Іншими словами, до них застосовувалася практика т. з. «інклюзивної асиміляції».

* Тут і далі термін «русскій» з похідними від нього та деякі інші російські номінативні одиниці не перекладаються, а вживаються як транслітеровані запозичення для відтворення значеннєвої диференціації, як, наприклад, між рос. «русский» і рос. «российский», яка існує у російській мові.

Тобто, відому концепцію Шахматова-Погодіна про відгалуження «менших мов» (української і білоруської) від старшої (а значить головнішої у петерналистській системі координат, що й досі панує у російській суспільній свідомості) російської мови можна без особливих застережень поширити і на інші сторони взаємостосунків «братерських народів». Відповідно, українці і білоруси, яких не зараховували до категорії «іногородців», трактувалися як «молодші галузки» «великого русского народу».

Цікаві коментарі Алексея Міллера щодо поширеної позиції російських письменників з цього питання: «У творчості Буніна, як і у багатьох інших письменників того часу, можна знайти незліченні приклади такого роду, коли ідея *русской общности* (курсив наш – А. Б.), яка об'єднує всіх східних слов'ян, навіть не постулюється спеціально, але без зусиль виявляється у висловлюваннях з інших приводів. Цим, власне, ці висловлювання і цінні, оскільки показують, що уявлення про «общерусскую» спільність було для їх авторів природним, таким, що не потребує пояснень і доказів» [18, с. 38 – 39].

У загальних рисах така перцепція України і українців у російській суспільній свідомості зберігалася і у Радянському Союзі. Яскравою ілюстрацією цього може бути спостереження Юрія Шевельова щодо зневажливого ставлення доглядача кабінету російської літератури у Харківському університеті до українських студентів, який відверто «зневажав цих селяків-хахлів, але його зневага була не злісна, а дивним чином поблажливо добродушна, як до недорозвинених дітей, але таки дітей» [30, с.125]. Це спостереження стосується 20 – 30 років ХХ століття, але в цілому воно відтворювалося як у радянські, так і у пострадянські часи.

Назagal російському історику А. Міллеру не можна закинути необ'єктивності у дослідженнях українсько-російських відносин. Утім, подібно до коментованих ним російських письменників, у своєму власному наративі він майже буквально повторює схему чи не підсвідомого, так би мовити, «природного» потрактування українсько-російських взаємостосунків як таких, що вибудовуються за моделю слуга / пан.

Так, наприклад, аналізуючи міру мовних відмінностей та готовності до комунікації мандрівників-носіїв мови «центру»

Франції та носіїв *ratois* – в одному випадку, і мандрівників-носіїв мови «центру» Російської імперії та носіїв української мови у Малоросії*, тобто периферії імперії, – в іншому випадку, пише, що: «паризьким мандрівникам ні у кого було спитати дорогу. (Важко собі уявити у подібній ситуації *русского барина* (розрядка наша – А. Б.), який мандрував Малоросією» [18, с.24]. Наведена цитата демонструє очевидну асиметрію у моделюванні аналогічних ситуацій. Йдеться не про рівень спроможності порозумітися учасників уявних діалогів. Йдеться про введення (свідоме чи ні) для учасників «малоросійської» комунікативної ситуації додаткових соціально-стратифікаційних характеристик. Якщо на периферії Франції уявно комунікують «*парижанин*» (без визначеної станової належності) і «*провінціал*» (різниця між якими пролягає у горизонталі), то у ситуації периферії Російської імперії комуніканти диференціюються ще й ієрархічно, по вертикалі – тут комунікують усереднений «*малорос*» і «*барин*», ким по відношенню до українця апріорі виступає носій російської мови. Якщо б повідомлення будувалося симетрично, то на місці «*барина*» мав би бути «*москвич*» чи «*петербуржець*». Так дискурсивно проступає усталена схема російської суспільної конвенції визначення для українців соціальної ніші на рівні підлеглих «*барина*» – носія російської мови. Конфігурація соціальної диференціації окреслюється у повідомленні без акцентуації на ній (достоту, як у згадуваних самим А. Міллером російських письменників), як деяка об'єктивна даність, що з довірою сприймається аудиторією і надалі не підлягає критичній оцінці, натомість стає частиною фонового знання суспільства.

Поточний офіційний політичний дискурс демонструє тотожні рефлекси. Наприклад, у тексті стенографічного запису 40-го засідання Російського оргкомітету «Победа» (2018) [13] (за головуванням В. Путіна), оприлюдненому на офіційному сайті президента РФ, відповідальний секретар Всеросійського громадського руху з увіковічнення пам'яті загиблих під час захисту Вітчизни «Пошуковий рух Росії» Є. Цунаєва коментує гітлерівський план «Ост». Посилаючись на цей документ, вона зазначає, що: «...ста-

* Термінологія А. Міллера [18].

тистика підтвержує, наскільки близько до сценарія цей план було виконано. Злочин на всіх тимчасово окупованих територіях нацистами однозначно свідчить про справжній геноцид не тільки щодо євреїв, але і всього *слов'янського народу* (курсив наш – А. Б.)» [13]. Як видно з цієї цитати, авторка говорить не про *слов'янські народи* (український, польський, російський тощо), які в оригінальному тексті позначаються парасольковим терміном нім. *Slaven*, що в англomовних джерелах передається як англ. «*Slavs*». Це наднаціональне визначення групи народів (націй) слов'янської мовної групи, подібно до загального визначення *германці*, яким позначають усі народи (нації) германської мовної групи – німців, голландців, англійців та ін. Отже, у парадигмі сучасних політичних реалій словосполучення «*слов'янський народ*» потрапляє у синонімічний ряд поруч із «*український народ*», «*російський народ*», «*німецький народ*». У політичному дискурсі європейського ареалу у XX – XXI століть ці термінологічні словосполучення постають як співвіднесені з певною ідентичністю – національною та/або державною, а також з певною мовою. Але відомо, що на історичній арені у зазначений період такий суб'єкт, як «*слов'янський народ*», не існував так само, як не існували «*германський народ*» або «*романський народ*». Однак неакцентуйоване вживання цього терміна у політичному тексті начебто легітимізує позначувану ним ідею у суспільній перцепції, робить існування уявного єдиного «*слов'янського народу*» майже реальним. Отже, мабуть правомірно говорити про те, що коментована Міллером іманентна для російського суспільства «*ідея руської общності*» в сучасних політичних обставинах Росії набуває ще більшого масштабу, об'єднуючи «*скрепами*»* уже не тільки східних, але й усіх слов'ян. Самозрозуміло, що “традиційно провідна” роль Росії транспонується у такому контексті і на її роль в умоглядному конструкті «*слов'янський народ*». Таким чином образ Росії у її автоперцепції наділяється ще більшою (в т. ч. і в буквальному смислі)

* Вислів В.Путіна на позначення «моральних орієнтирів суспільства», традиційних цінностей, які здебільшого декларуються як такі, що потребують захисту, а в дійсності служать для виправдання агресивних дій російського режиму путінської доби.

величчю/величиною. Це корелює з поширеними у Росії у ХІХ столітті утопічними ідеями панславізму, але ніяк не співвідноситься з історичними реаліями ані тодішніх, ані пізніших часів.

На тлі такої динаміки автоперцепції Росії зрозумілим видається її неготовність сприймати колишні радянські республіки як самодостатні суб'єкти державності. Зокрема, після дезінтеграції Радянського Союзу Росія виявилася неспроможною реально сприйняти державну суб'єктність України. Ця суб'єктність не стала фактором вибудовування образу України у перцепції російського суспільства.

Отже, суспільна перцепція Росією України 1991 – 2014 років або відтворювала схеми радянської доби – тобто Україна лишалася «молодшою братерською країною», взаємини з якою ґрунтувалися на засадах васалітету, або мінімально модифікувалася завдяки наділенню образу України певними рисами окремішності (наприклад, через іменування її «стратегічним партнером» [7, 8] у політичному дискурсі Росії, хоча це слабо корелювало з реальним станом речей).

У своїй промові на засіданні Валдайського дискусійного клубу 2014 року Путін, коментуючи зусилля міжнародної спільноти з врегулювання ситуації, що виникла внаслідок воєнної російської агресії, заявив, що: «Мінська група» досягла значного прогресу у цьому напрямі, однак у неї обмежений потенціал. Вона дозволила забезпечити укладення перемир'я, але нам потрібен новий механізм для того, щоб розробити нові способи вирішення цієї проблеми і взяти на себе відповідальність за майбутнє України» [10]. У цій заяві Росія зображається як: а) суб'єкт миролюбної міжнародної діяльності, що не причетний до розв'язання війни на Сході України; б) суб'єкт щирих зусиль з врегулювання конфлікту; в) держава, яка готова взяти на себе відповідальність за майбутнє України. Натомість Україна у цьому ж наративі постає не як суб'єкт міжнародної діяльності, а як об'єкт миротворчих клопотів Росії. Суб'єктність Росії підкреслюється не тільки контекстуально. Це здійснюється і прямо – через декларацію бажаного і пропонованого до сприйняття іншими образу Росії: «Нам потрібні друзі. Але ми не допустимо утисків своїх інтересів, нехтування ними. Ми хочемо і будемо самостійно

розпоряджатися своєю долею, будувати сьогодні і майбутнє без чужих підказок і непроханих порад» [23].

Тим більше впадає у вічі асиметричність розуміння своєї власної і української суб'єктності, яка опукло проявляється, якщо порівнювати наведений фрагмент і наступний, уміщений у заяві Путіна на Валдаї-2017: «Ми *любимо* Україну. Український народ вважаємо *братерським*, якщо не частиною *руського народу*. Це відбудеться. Це об'єднання відбудеться» [11]. В цьому висловлюванні, яким окреслюється майбутнє України ніяк інакше, а тільки як частини Росії, суб'єктні характеристики України не представлені зовсім. Попри відкриту російську воєнну агресію щодо України Путін, послуговуючися відпрацьованими впродовж десятиліть дискурсивними схемами, визначає поточний стан взаємовідносини України і Росії як «*любов*» останньої до України. Тобто, модус офіційного політичного нарративу щодо стосунків двох суверенних держав, будучи реалізованим у категоріях *любові* і *братерства*, наближається до узвичаєного «*велікорусського*» «родинного» звучання. Попри це, по суті, у ньому повідомляється про агресивні наміри Росії відновлення імперської практики «інклузивної асиміляції»: «Український народ вважаємо *братерським*, якщо не частиною *руського народу*. Це відбудеться. Це об'єднання відбудеться». Звичайно, розподіл ролей України і Росії – як він окреслюється у політичному нарративі сучасної Росії – не передбачає для України можливості поділяти позицію Росії, сформульовану у наведених вище словах Путіна: «Ми хочемо і будемо самостійно розпоряджатися своєю долею». Любов Росії до України виявляється синонімом невизнання Росією самостійності України, синонімом заперечення її суб'єктності як такої. І ця світоглядна позиція виринає як сутнісний складник того, що російська еліта розуміє як «правильний» і «справедливий» порядок речей. А оскільки для світової спільноти^{*} і, перш за все, України

* Свою оцінку дій Росії світова спільнота висловила від 2014 до 2018 року низкою резолюцій, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН. Суттєвою більшістю голосів беззастережно визнано дії Росії агресією та застуджено їх у таких документах, як-от: «Про територіальну цілісність України» №68/262 від 27.0372014 р.; «Стан з правами людини в АР Крим та

пристати на таку позицію видається неприйнятним, то Росія у 2014 році починає представляти себе у ролі країни, яку незаслужено ображають та дискримінують. Тому в новітньому публічному дискурсі російських політиків саморепрезентація Росії набирає нетипових рис, зокрема таких, які донедавна накидалися нею Україні. Для глибшого розуміння цих процесів важливо дослідити дискурсивний інструментарій вибудовування власного образу Росією сьогоднішньою.

Отже, в офіційному дискурсі Путіна Росія постає не як країна-агресор* (яка уже фізично анексувала Крим, а згодом окупувала Донбас), а як країна, що потерпає від несправедливого ставлення до неї невдячної України та агресивного Заходу. Так, у офіційному Щорічному зверненні до Федеральних зборів 2014 року Путін заявив, що у Євросоюзі його «*послали подалі*» у відповідь на його пропозицію обговорити Угоду про асоціацію України з Європейським Союзом: «Нам було сказано, что це не ваша справа і, якщо говорити простіше, по-народному, нас послали подалі» [21]. А коментуючи на Валдайському форумі 2017 року агресію РФ проти України, приводом для якого стало непідписання президентом В. Януковичем Угоди про асоціацію з ЄС, сказав, звертаючись до європейських країн, таке: «...як же ви могли собі уявити, що ви з Україною укладете договір про асоціацію,

м. Севастополь» №71/205 від 19.12.2016; «Стан з правами людини в АР Крим та м. Севастополі» №А/С.3/72/142 від 14.11.2017; «Стан з правами людини в АР Крим та м. Севастополь» № А/С.3/73/L48 від 22.12.2018; «Проблема мілітаризації АР Крим та м. Севастополя (Україна) та частин Чорного і Азовського морів» № А/73/L.47 від 17.12.2018. URL: <http://www.un.org/en/ga/documents/voting.asp>.

* Інтерпретацію психологічного явища «проекції» (транспозиція власних негативних рис на опонента) у царині вербальної взаємодії запропонував В. Жельвіс. Згідно з нею однією із функцій вербальної агресії є функція самопідбальорювання. Це явище він кваліфікує як «синдром Вовка і Ягняти», «коли інвектант («Вовк») збуджує у собі ненависть до адресата («Ягняти») за рахунок приписування йому (за допомогою інвективи) всіляких огидних характеристик, що морально полегшує розправу з ним. Перший начебто міняється місцями з другим, виступаючи у ролі ображеного, і який тепер здійснює акт справедливої помсти» [14, с.104].

відкриєте (рос. вскроете) всі українські ринки, кордони, а Україна, будучи членом зони вільної торгівлі, буде такими «ворітьми» на наш ринок? Ми ж зразу сказали, що «Хлопці, так не можна, зупиніться». Ні, ніхто нас навіть слухати не хотів, кажуть: «Ми ж не *ліземо* у ваші справи з Китаєм. Ви не *лізьте* у наші справи з Канадою і не *лізьте* у наші справи з Україною». Ось відповідь була, дослівна (Курсив наш – А. Б.)» [11].

Очевидно, що вживання у мовленні з високої трибуни, на державних ТВ-каналах тощо колоквиалізмів (наприклад, «*лізти* в чийсь справи», *дурнуватий* (рос. *дурацкий*), придуркуватий (рос. *придурочный*), у тому числі тих, які відносять учасників комунікації – хай і у евфемістичній формі – до людського низу (рос. «*послать подальше*», рос. «*ни фига*», рос. «*хрен его знает*»)*, спрямоване на вироблення почуття солідарності народу з лідером, сформувані у аудиторії його перцепцію як «одного з нас», зовсім «свого». Цей лідер, який публічно говорить спільною для всіх мовою, не може бути несвоїм для росіян**. Тим більше, що сам Путін безпосередньо підкреслює свою єдність з народом, прямо визначаючи модус свого висловлювання як «народний»: «якщо говорити простіше, по-народному, нас *послали подалі*» [21]. Отже, якщо для Путіна Захід чужий, то і для народу, мовою якого Путін так добре володіє, і легше, і логічніше відчуті солідарність з ним, а не з Заходом, який автоматично стає для російського народу «чужим».

* Див. фрагменти виступів Путіна у 2018 році: на Валдайському форумі: «найсправжнішим націоналістом і найефективнішим є я. Але це не печерний націоналізм, дурнуватий і придуркуватий...» [12] та на Великій прес-конференції про політику Заходу щодо України: «Наші колеги зайняли іншу позицію: від пиріжків на Майдані перейшли до обіцянок і політичного, і економічного характеру. До речі, грошики-то треба заплатити українському народу, ні ж бо, ні фіга, ніхто нічого не платить»; «Хрін його знає, вона у ядерному чи неядерному виконанні?» [3].

** Відомо, що знижені реєстри вокабуляру є атрибутом маскулінності, мачизму. А це явище, в свою чергу, за зауваженням Валерія Сперлінга, є тісно пов'язаним з націоналізмом, а отже – сприяє успіху В.Путіна всередині Росії. (Див.: Sperlina V. Putin's macho personality cult // Communist and Post-Communist Studies [35, с.23]).

Метадискурс, яким виправдовується окупація Криму, розгортається на основі формування у російської аудиторії самоусвідомлення жертви, стимуляції відчуття несправедливого потерпання від зовнішніх сил, ворожого «Іншого». Для цього нерідко вживаються доволі розгорнуті метафори. Цікаво, що лідер Росії звертається до розвитку тієї самої метафори під час різних виступів. При цьому застосовує автоцитацію, підкреслюючи сталість, суттєвість пропонованих ним аналогічних конструктів. Завдяки цьому певні образи набувають якостей «опорних» точок для суспільної свідомості. Так, і на засіданні Валдайського клубу, і на щорічній Великій прес-конференції у 2014 році після окупації Криму та впровадження економічних санкцій щодо Росії Путін говорить про Росію як про ведмедика, «*мішку*» [2], обігруючи традиційний образ «*РУССКОГО МЕДВЕДЯ*» у димінутивній формі. Цим підкреслювалася не тільки його сила, але й – миролюбність, а крім того – і ніжне ставлення самого Путіна до цієї символічної фігури. Тут Росія-Мішка постає як держава, що виявляє агресивність не заради агресивності як такої, але – на виконання високої місії – щоб охороняти свої заповідні землі, а саме – тайгу – від потенційних загарбників. Крім того, як зазначає В. Пропп, у контексті російського казкового мислення до потерпілого ставляться поблажливо (йдеться про аналіз казки про поділ урожаю («Вершки и корешки»), в якій обманеним виявляється саме Мішка) [25, с.8]. Тому «як потерпілий» Мішка заздалегідь має прихильно сприйматися російською аудиторією, привертаючи її симпатії на свій бік. А значить, Росія-Мішка-агресор сама собі невідворотно симпатизує і агресором себе не вважає. Таким чином у російської аудиторії формується переконання у справедливості власної позиції та відсутності суспільної відповідальності за анексію Криму, яка визначається як «добровільне приєднання в наслідок референдуму».

Як саме відбувається процес викривлення сенсу історичних подій, можна чітко прослідкувати, аналізуючи діалог, що відбувся на Великій прес-конференції президента РФ у 2014 році. Тоді на питання, чи є економічний спад у Росії «розплатою» за анексію Криму, Путін відповів: «Ні, це не розплата, це плата, вірніше, за наше природне бажання самозберегтися як нація, як цивілізація, як

держава» [2]. З цього повідомлення ясно видно, як саме підміняється предмет обговорення, як увага аудиторії переключачється з конкретного на абстрактне, як з повідомлення усуваються приступні для решти комунікантів причинно-наслідкові зв'язки, внаслідок чого прокладається маршрут для самовиправдання за анексію Криму тієї частини російського суспільства, яка у 2014 році ще не адаптувалася до думки про те, що, як би не тлумачити відторгнення частини території іншої (скільки завгодно «братерської») держави, це термінологічно визначається як *анексія*, а не як *боротьба за власну незалежність*. Отже, вивільнення суспільної свідомості від докорів сумління досягається за спрощеною, давно адаптованою у пропаганді*, схемою. Суспільство ставиться перед дилемою: або відмовитися реалізовувати своє природне бажання самозберегтися «як нація, як цивілізація, як держава», або анексувати Крим. За цих обставин анексія Криму постає як менше зло, з яким треба погодитися. Відповідно, логічний розрив, відсутність причинно-наслідкового зв'язку між цими подіями втрачають вагу в суспільній перцепції на тлі альтернативних апокаліптичних перспектив, окреслених оратором.

На тій самій великій прес-конференції Путін різко реагує на «неналежне, погане» ставлення Заходу до Росії. Свою відповідь він будує як градацію питань, на які сам же і дає відповіді. Отже, розмірковуючи про сьогоднішню долю Росії-Мішки, Путін говорить: «Може, нашому Мішці треба посидіти спокійно, не

* Перед Другою світовою війною у 1937 році у Нью-Йорку, США, було засновано Інститут аналізу пропаганди (Institute for Propaganda Analysis (IPA), метою якого було сприяти розвитку критичного мислення у американському суспільстві у відповідь на посилення впливу фашистської пропаганди. (Див. про це: R. Hobbs & S. McGee. Teaching about Propaganda: An Examination of the Historical Roots of Media Literacy// Journal of Media Literacy Education [32]. Аналогічно реагує і сучасний світ. У монографії Інституту стратегічних досліджень «Світова гібридна війна: український фронт» спеціальний розділ «Світ перед викликами глобальної російської пропаганди» [27, с.456 – 459] вміщує інформацію про численні антипропагандистські заходи західних країн, які стали реакцією на агресивну дезінформаційну політику Росії, що стала особливо інтенсивною після 2014 року, набравши форм інформаційної агресії.

ганяти поросят і підсвинків по тайзі, а живитися ягідками та медком. Може, його залишать у спокої? Не залишать. Тому що будуть завжди прагнути, щоб посадити його на ланцюг. А щойно це вдасться – вирвати і зуби, і кігті. <...> У сьогоdnішньому розумінні це – сили ядерного стримування. Як тільки це, не дай Боже, трапиться, то й Мішка не потрібен, опудало з нього зроблять, і все» [2]. Далі Путін знов «маршрутизує» суспільну думку за зразком агресивної реклами, закликаючи слухача зробити «вибір без вибору» і завершує висловлювання так: «Справа не в Крими, а в тому, що ми захищаємо свою самостійність, суверенітет і право на існування. <...> Адже ми від майже офіційних осіб чули багато разів, мовляв, несправедливо, що увесь Сибір з його невимірюваними багатствами належить Росії» [2] І далі: «Ми хочемо зберегтися, боротися і стати більш незалежними, чи хочемо, щоб нашу шкуру повісили на стінку? Ось у нас який вибір, і Крим тут ні до чого» [2]. Тут відсутність причиннонаслідкових зв'язків між тим, що потреба Росії-Мішки охороняти Сибір призводить до загарбання Криму, не вводиться у фокус уваги аудиторії, оскільки на завершення їй пропонується прийняти безальтернативне рішення, схваливши окупацію Криму, тому що ця дія є начебто кроком «вимушеним», єдино можливим способом запобігти перетворенню Росії-Мішки частково на опудало з вирваними кігтями і зубами, частково – на шкуру на стіні. Примітно, що зловісність потенційного сценарію майбутнього Росії-Мішки підсилюється вживанням у фрагменті «чи хочемо, щоб нашу шкуру повісили на *стінку?*» лексеми «*стінка*» замість передбаченого нормою у цьому контексті «*стіна*». Вжита форма «*стінка*» алюзивно пов'язана зі ситуацією страти, розстрілу, яка у Росії (спочатку в аргі каральних органів, а згодом – і у загальному узусі) позначається евфемістичною фразеологією «*поставить к стенке*» (укр. «поставити до стінки) що означає ‘розстріляти’»*.

* Безвідносно до того, наскільки стимуляція страху з боку Путіна є свідомою, варто зазначити, що фактор страху для російського суспільства є настільки сутнісним для його існування як такого, що оцінюється російськими дослідниками як категорія політична і, навіть, політологічна. На це звертає увагу російський політолог О.Є. Трофімов. У його монографії 2018 ро-

Зміщення у прескрибованих Росією образних парадигмах України і Росії після 2014 року є очевидним. Агресор набирає характеристик жертви, а жертва наділяється рисами агресора. Формальним унаочненням процесу цього зміщення стала назва підписаного 22.10.2018 року Путіним указу РФ «Про застосування спеціальних економічних заходів у зв'язку з недружніми діями України щодо громадян і юридичних осіб Російської Федерації» [31]. Отже, таким чином завершилася дискурсивна трансформація образу України-молодшої сестри, яку люблять, у образ України-недружньої держави.

Розглянуті процеси подібні до процесів «автовіктимізації» лідерів тоталітарних режимів ХХ століття – Гітлера і Сталіна. З цього приводу Тімоті Снайдер пише, що «впродовж своєї кар'єри і Сталін, і Гітлер проголошували себе жертвами. Вони змушували мільйони інших людей також думати, що вони є жертвами чи то міжнародного капіталу, чи то єврейської змови. <...> Жодна з великих війн або актів масового вбивства у двадцятому столітті не почалася без того, щоб агресор, порушник встановленого порядку, спочатку не оголосив себе безневинною жертвою, яка незаслужено потерпає. У двадцять першому столітті ми бачимо другу хвилю агресивних війн, супроводжуваних заявами агресора про себе, як про жертву... <...> Людська спроможність суб'єктивного зарахування себе до жертв, до потерпілих, вочевидь є необмеженою, а люди, які вірять у те, що вони є жертвами, можуть бути мотивованими до здійснення грандіозного насильства» [34 с.399 – 400]*.

ку «Трансформация политической системы России: тенденции и закономерности» [29], у частині «Российский Homo Sapiens в моноцентрической политике» натрапляємо на параграф «Росіяни: паттерни політичної культури і місце страху у їх відтворенні».

* Там-таки Т.Снайдер говорить про абсурдні ідеї, на які спиралася свідомість агресорів, що уявляли себе жертвами: «Під час німецького вторгнення у Польщу німецький солдат вірив, що гримаса смерті поляка підтверджувала те, що поляки ірраціонально ненавиділи німців. Під час голодомору український комуніст страждав від того, що йому було незручно ходити через те, що заважали тіла померлих від голоду. І той, і інший бачили себе потерпілими». Отже, міра абсурдності у таких випадках не важлива. Важливо те, що суспільно схвалене усвідомлення себе як жертви дозволяє на

Тому уявні загрозливі перспективи Росії, як їх презентує Путін – втрата Росією себе як незалежної нації, як цивілізації (для освічених шарів населення), або можливе уподібнення її долі до долі «опудала» «руського» ведмеда (для менше освічених росіян, яким чужі проблеми цивілізаційного вибору), – є тими стимулами, що звільняють російську суспільну свідомість від сумнівів і мотивують її носіїв на розгортання насильства як явища необхідного. Подальша окупація Росією Луганської і Донецької областей та нинішня ескалація напруження у Азовському морі підтверджують справедливість наведених міркувань Снайдера.

Після 2014 року у російському дискурсі образ України все більше наділяється конкретними рисами агресора – вона дедалі інтенсивніше презентується як країна «бандерівська», «петлюрівська» чи «фашистська», що у межах російського радянського міфу має синонімічне значення з «агресивна», «небезпечна», «ворожа». Дискурсивна практика Путіна і його оточення резонує у російському суспільстві, редуплікується у менш офіційних та неофіційних текстах. На численних проросійських сайтах* у різні тексти з промовистими заголовками, як-от: «Свидомая» Украина и Третий Рейх» або «Где вы нашли бандеровцев? А вот где!» тощо, дослівно включається той самий фрагмент: «Україна стрімко стає фашистською за своєю ідеологією державою. На Євромайдані ми побачили союз українських неофашистів і олігархів, які фактично і здійснили озброєні заклоти». Так через механізми пропаганди масово поширюється і укорінюється у свідомості читачів «правильне» розуміння України, імпульсом для якого служать публічно висловлені візії російського президента.

Поряд із декларацією любові до України Путін висловлює обурення нею, зокрема, увіковіченням пам'яті Симона Петлюри: «Зараз встановили пам'ятник Петлюрі. Петлюра – це нацист,

емансипацію совісті агресора від яких-небудь моральних застережень і заборон.

* URL: www.politonline.ru/provocation, URL:<https://ruxpert.ru>, URL: https://pikabu.ru/.../dlya_tekh_kto_verit_chno_banderovets_..., yk.kz > ... > Усть-Каменогорск > Политика, URL: <https://www.yaplakal.com>, URL: www.vedomosti.md/news/volynskaya-reznya, URL: www.zarodinu.org.ua/page727, URL: <https://topwar.ru/41096-banderovcy-na-ukraine.html>] та ін.

антисеміт, який знищував євреїв під час війни» [11]. Впадає у вічі той факт, що ця заява є настільки різкою, наскільки і безпідставною – загальновідомо, що Петлюра, який загинув у 1926 році, антисемітом не був*, а нацистом не тільки не був, але і не міг бути.

Щодо образу Степана Бандери, то він також активно використовується у російському дискурсі як засіб перетворення образу України з образу «меншого братерського народу» на образ ворожого «Іншого». Наприклад, у розміщеній на російському сайті «Военное обозрение» статті «Бандеровцы на Украине» пропонується тлумачення терміна «бандерівці»: «Під бандерівцями ми розуміємо тих, хто є прибічником ідей фашистського прислужника Степана Бандери» [5]. А далі подається перспектива загрозової динаміки розвитку сучасної України: «Україна стрімко стає фашистською за своєю ідеологією державою» [5].

Характерним є те, що, накидаючи Україні причетність до фашизму/нацизму через образ Степана Бандери, у російському політичному наративі, втім, не зазначається, що Степан Бандера – це в'язень концтабору Заксенгаузен (липень 1941 – вересень 1944) [15, 19, с.377]. Ця важлива для формування суспільної перцепції частина відомостей в російському владному дискурсі відсутня**. Зрозуміла і причина – така інформація щодо Степана Бандери не могла б бути використана як інструмент конструювання «загрозового наративу» про «антисемітську», «фашистську»/«нацистську (неонацистську) Україну».

* З цього питання див.: Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну [17]; Hunczak T. Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal (1985) [33], видання українською мовою: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї (1993) [33]. А також див. копію відозви Симона Петлюри «До населення України», датовану 1921 роком (Галузевий державний архів Служби безпеки України, справа 74760, т.10, арк.5), вміщену у статті В.В'ятровича «Звернення Петлюри до українців: «Антисеміт - паршива вівця. Женьть його!» [4], які обгрунтовано спростовують міф про антисемітизм Симона Петлюри.

** Хоча у вільному доступі для широкої публіки, в т.ч. на російському сайті Вікіпедії міститься інформація про в'язня концтабору, Ода Нансена, який боровся за права євреїв під час Другої світової війни. У цій же статті зазначається, що він дружив з іншим політв'язнем – Степаном Бандерою (Див: URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>)

Водночас, вибудовування образу самої Росії в контексті причетності до абсолютного історичного негативу, яким є фашизм, відбувається в напрямі цілковитого звільнення Росії від будь-яких асоціацій із цим явищем. Відтак оформлення дискурсивного образу Росії спирається на декілька фреймів: 1) Росія не має нічого спільного з фашизмом/нацизмом/гітлеризмом*; 2) Росія – країна-переможиця нацизму; 3) Росія – головний викривач тих, хто причетний до ганебних людиноненавистницьких явищ; 4) Росія – єдиний належний споживач всесвітньої шани за перемогу у Другій Світовій війні (Великій Вітчизняній війні).

Утім, ні для кого, в т.ч. і російського суспільства, не є секретом існування пакту Молотова-Ріббентропа, очевидним значенням якого було – порозуміння Радянського Союзу з нацистською Німеччиною. Однак до цього факту російський політикум також не звертається у поточному офіційному дискурсі ні з якого приводу. Так само, як ніде у офіційних текстах російських політиків не згадується про існування у 30-х роках минулого століття доволі розгалуженої мережі руських фашистських організацій за кордоном Росії**. Ці організації широко послуговувалися фашистською символікою, розміщували її на уніформах, а також на титулах та шпальтах своєї періодики. Ці організації були добре забезпечені фінансово, мали розгалужену структуру, видавали численну періодіку, серед іншого, і газету з недвозначною щодо ідеологічного спрямування назвою – «Фашист». Не кажучи про Локотську республіку [9], яка у період нацистської окупації була заснована на Брянщині, перебувала не тільки у повній згоді з нацистським режимом, але була його частиною, практикувала антисемітизм як офіційну доктрину, мала військові формування

* Наведені терміни у сучасній російськомовній практиці майже завжди використовуються як синоніми без ідеологічної диференціації, але лайливого забарвлення.

** Ідеться про Всеросійську фашистську організацію (повна назва: «Всеросійська націонал-революційна трудова та робітничо-селянська партія фашистів» (ВФО)), засновану і очолювану білоемігрантом Анастасієм Вонсяцьким у США (існувала з 1933 до 1942), та Російську фашистську партію, засновану і очолювану Костянтином Родзаєвським у Китаї/Манчжоу-го (існувала з 1933 до 1943) [26].

РОНА (Русская освободительная народная армия (укр. Російська визвольна народна армія), введені з 1944 року до складу СС.

Таким чином, «русській фашизм» був вельми помітним явищем світової політичної панорами свого часу, а, крім того, значно масштабнішим, ніж аналогічні явища, пов'язані з Україною. Відомості про «русській фашизм» 30-х – 40-х років не є засекреченими. Навпаки, вони є приступними і у спеціальних джерелах, і у мережевих інформаційних системах.* Втім, підкреслю ще раз, як референтна точка цей факт у російському політичному дискурсі відсутній і як засіб творення образу Росії він не застосовується.

Ще одним виміром монополізації ролі головного переможця фашизму є «дискурсивне блокування» у російському політичному дискурсі потенційних претензій інших країн на Перемогу у Другій світовій війні через конструювання їхньої причетності до фашизму: «на жаль, багато виконавців каральних акцій unikли кари, отримавши притулок за кордоном. Більше того, вони стають символом нової хвилі перегляду результатів Другої світової війни – дітовбивці із 20-ї Естонської дивізії, Латиського добровольчого легіону СС, 14-ї української дивізії «Галичина» тепер оголошуються борцями з більшовизмом і визволителями» [13] (О.Цунаева). Легко побачити, що дискурсивне відсторонення потенційних претендентів на «російську» перемогу у Другій світовій війні здійснюється диференційовано. Позиція «країн-сильних гравців» (туманно визначених як збірний «закордон») послаблюється непрямо – як таких, що *сприяли* фашистам в unikненні відповідальності. А для окреслення позиції інших країн, яких Росія звично трактує як «майже своїх» – естонців, латишів, українців – наводиться докладний перелік знаків, які дискурсивно поєднують їх з нацизмом, а саме: «дітоубивці із 20-ї Естонської дивізії», Латиський добровольчий легіон СС, 14-та українська дивізія «Галичина». І оскільки саме ці формування – у дзеркалі російського політичного нарративу – є «символом нової хвилі перегляду результатів Другої світової війни», мету якого Росія вбачає у зазіханні на її монополію переможиці фашизму, то «пов'язаність»

* Див., наприклад: сайт російської Вікіпедії: https://ru.wikipedia.org/wiki/Русский_фашизм

інших країн з фашизмом визначає нелегітимність та безперспективність зазначених зазіхань, а також має відігравати роль запобіжника їхньої реалізації.

Фактично вибудовування власного образу через абсорбцію з світового культурно-історичного континууму знаків, що можуть позитивно забарвлювати перцепцію Росії і ззовні, і зсередини, стало частиною цілеспрямованих зусиль російської влади. Росія присвоює фрагменти історичного «лінгво-семіозису»^{*} та капіталізує їх, тобто якнайширше застосовує лінгво-семіотичний аутсорсинг.^{**} На згадуваному засіданні комітету «Побєда» міністр культури РФ В. Мединський зазначає: «... тема, яка вимагає д о с т о в і р н о г о (розрядка наша – А. Б.) висвітлення у вітчизняному кіно, – це Нюрнберзький процес, чим, власне, закінчилася формально Друга світова. Тема ця зараз історично повністю приватизована США. У багатьох фільмах, у багатьох творах американці пишуть про Нюрнберг як про свою велику перемогу, роль Радянського Союзу там фактично зводиться наніведь» [13]. Утім, вбачаючи у інтерпретації США Нюрнберзького процесу його «приватизацію, міністр культури РФ у сусідньому абзаці пропонує «приватизувати» безумовно цінний для України і світу «неросійський» (чітко асоційований з Україною) знак «Кобзар»^{***}, назвавши цим

^{*} Див про це: Berezenko A.: *Linguo-Semiotic Values as an Embodiment of Power// Authoritarian Turns / Annual Convention of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES), Washington DC, 2011; The Impact of Revolution on Cognition: Comparing 1905, 1917 and the Color Revolutions// Revolutions/ Annual Convention of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES), Boston, 2013.*

^{**} «Лінгво-семіотичний аутсорсинг» (термін А.Березовенко) – присвоєння культурно-цінних лінгво-семіотичних знаків через включення останніх до власної культурної парадигми. Вперше впроваджений авторкою у доповіді «Linguo-Semiotic Values as an Embodiment of Power», *Authoritarian Turns / Annual Convention of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies (ASEEES), Washington DC, 2011.*

^{***} Цими діями керівництво Росії продовжує здійснювати аутсорсинг цінних знаків України, попереднім здобутком якого було спорудження у Москві у 2016 році пам'ятника київському князю Володимирі Великому, якого Путін визначив як «видатного прашура Росії».

іменем зразок російської бронетанкової техніки: «До речі, коли ми працювали над сценаріями і вивчали історію танкістів, знайшли унікальний, зовсім забутий епізод: під час Курської битви екіпаж молодого офіцера, якого звали Яків Кобзар, він із Краснодару, в одному бою спалив повністю 17 фашистських танків. Подвиг верифікований, він отримав звання Героя Радянського Союзу посмертно (він же і загинув у цьому бою), але якось його подвиг забули. Американці створюють відомі фільми за аналогічними темами, але нічого подібного у них ніколи не було. Ми звернулися до Міністерства оборони, вони підтримали цю ідею. Ми зараз шукаємо імена для нових зразків військової техніки, а яке звучне ім'я «Кобзар» для нового зразка бронетанкової техніки» [13] (В. Мединський). Як видно з тексту, для внутрішнього споживання образ Росії як найкращої в усьому країні підтримується зауваженням «Американці створюють відомі фільми за аналогічними темами, але нічого подібного у них ніколи не було» [13] (В. Мединський). Зі сказаного випливає, що американці – навіть якщо і створюють фільми про подвиги героїв II Світової війни – роблять це або незаконно, або їхні герої не такі героїчні, як ті, яких має, розшукує і увіковічує Росія. Одночасно із тексту стає ясно, що і посмертна доля полеглих складається найкраще у Росії. Так, загиблого танкіста з Краснодару з українським прізвищем Кобзар у Росії високо шанують, натомість в Україні пам'яттю про загиблих з Одещини і Дніпропетровщини навіть родичі нехтують: «У нас є сумні приклади із сусідніх держав, коли їх громадяни відрікаються від своїх предків. Так, наприклад, родичі молодого льотчика, народженого у Дніпропетровській області, відмовилися приймати документи та інформацію, тому що дізналися, що рештки його знайдені в Росії. Така сама доля і у стрілка-радиста з-під Одеси, який загинув на острові у Фінській затоці: те саме, рідня відмовилася» [13] (О.Цунаєва). Таким чином, утворюється логічний ланцюжок, що структурує наратив, згідно з яким доля українців (у т.ч. загиблих) з Краснодарського краю, який входить до складу РФ, – це доля людей з високою мораллю – живі пам'ятають і шанують мертвих героїв тощо. В той же час доля людей з Дніпропетровської і Одеської областей, які входять до складу України, згідно з наративом, постає як кричуще жахлива – живі

рідні, демонструючи глибоку аморальність, відрікаються від полеглих родичів-героїв. Іншими словами, у складі Росії українці набувають високих людських якостей, які без її меліоративного впливу зникають у них, що належно ілюструє опис аморальної поведінки рідні загиблих, яка проживає в Україні. У підсумку образ Росії набуває суто позитивного забарвлення, підкріпленого контрастним зображенням «морального занепаду», яким наділено образ України та її громадян.

Розглянуті дискурсивні фрагменти дозволяють зрозуміти у деталях, яким чином і з чого «творюється» образи України і Росії. Вибудовуючи їх для внутрішнього і зовнішнього вжитку, Росія «реформує» історичний ландшафт через застосування цілого спектра дискурсивних засобів викривлення дієності – від відвертої брехні, перекручування та/або замовчування доведених і відомих фактів, лінгво-семіотичного аутсорсингу до майже непомітного «наївній аудиторії» зміщення акцентів у їх інтерпретації – для створення обтяженого негативними рисами образу України та вільного від негативу власного образу.

Виділені зрушення є частиною динаміки світової гібридної війни, яка, як зазначається у монографії «Світова гібридна війна: український фронт», є «війною цінностей, війною наративів, війною за громадську думку та емоції, війною, що використовує інформацію як зброю» [27]. Але одночасно вони є частиною й іншої війни – «внутрішньої інформаційної війни Росії», які впливають на формування національної/державної ідентичності Росії, її суспільної свідомості не тільки сьогодні, але й у майбутньому. Звичайно, частина продукуваних у Росії наративів на кшталт історії про розп'ятих українцями немовлят, характерних для початку її агресії на Сході України, швидко зникає з публічного дискурсу. Але менш екстравагантні псевдонаукові стимули, особливо ті, які є когерентними із впливовими наративами минулого (наприклад, ті, що розвивають сюжетну лінію «Україна – це майже Росія» тощо), спричиняються до формування тривких перцептивних моделей себе і світу.

Спостереження за змінами, які відбулися після 2014 року у російському політичному «дискурсивному перформансі» «Образ

України vs. образ Росії», дозволяють класифікувати їх таким чином:

1) Росія використовує різні (часто протилежні) іпостасі своєї репрезентації – сильної і великої, краще за всіх озброєної, але також (що є новим) – несправедливо зневаженої, миролюбної країни.

2) Україна, на протигагу традиційній практиці її презентації Росією як любленої «молодшої сестри», деделі більше наділяється рисами країни-агресора.

3) Суб'єктні характеристики України дискурсивно нівелюються у політичному дискурсі та назагал в інформаційній продукції Росії.

5) Дискурсивні образи України і Росії у російських інтерпретаціях все більше відхиляються від реальності і дисонують і з українським, і з міжнародним дискурсом.

Отже, після 2014 року зображення у російському політичному дискурсі України та Росії реалізується через різноманітні викривлення історичної реальності. Рівень викривлень є таким, що образи і України, і Росії набирають характеру міфологізованих конструктів. Ці образи не тільки суперечать світовому історико-культурному наративу, але також руйнують і усталену повоєнну архітектуру світового порядку.

1. Алпатов В. 150 языков и политика. 1917 – 2000. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. Москва: Краф, 2000.

2. Большая пресс-конференция В. Путина 18.12.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47250>

3. Большая пресс-конференция В. Путина 20.12.2018. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/59455>] – майно церкви

4. В'ятрович В. Звернення Петлюри до українців: «Антисеміт – паршива вівця. Женіть його!» 26.05.2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/26/40621/>

5. Бандеровцы на Украине // Военное обозрение, 09.03.2014. URL: <https://topwar.ru/41096-banderovtsy-na-ukraine.html>]

6. Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. Київ: Либідь, 1993.

7. Декларація про зміст українсько-російського стратегічного партнерства (підписана на п'ятому засіданні Українсько-російської

міждержавної комісії, 2012 року в м. Ялті та ін. URL: <https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/russia/files/DogovirnaBaza.doc>]

8. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, підписаний 1997 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006]

9. Ермолов И. Русское государство в немецком тылу. История локотского самоуправления 1941 – 1943. URL: <https://www.litres.ru/igor-ermolov/russkoe-gosudarstvo-v-nemeckom-tylu-istoriya-lokotskogo-samoupravleniya-1941-1943/chitat-onlayn/>]

10. XI ежегодное заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 24.10.2014. URL: kremlin.ru/events/president/news/46860]

11. XIV ежегодное заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 19.10. 2017. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/55882/videos>]

12. XV ежегодное заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай», 18.10.2018. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/58848>]

13. 40-е заседание Российского оргкомитета «Победа», 12.12.2018. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59388>]

14. Жельвис В.И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема. Москва: Ладомир, 1997.

15. «За край і волю, за нації долю!». Дослідження, документи, свідчення. – Нац. музей історії України у Другій світовій війні. Меморіал. Комплекс, Ін-т історії України НАН України, [ред. кол.: В. Смолій та ін.; авт. та упоряд.: Л. Легасова та ін.]. Київ: Аеростат, 2017.

16. Капелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. Москва, 1997. С.134–135.

17. Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ: Смолоскип, 2018.

18. Миллер А. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетея, 2000.

19. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ: Лисенко М.М., 2010.

21. Послание президента Федеральному собранию РФ, 04.12.2014. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/47173>]

22. Послание Президента Федеральному собранию, 03.12.2015. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/50864>]

23. Послание Президента Федеральному собранию, 01.12.2016. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>]

24. Послание Президента Федеральному собранию, 01.03.2018. URL: [http://kremlin.ru/events/president/news/56957]
25. Пропп В. Морфология волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 1998.
26. Русская эмиграция и фашизм: статьи и воспоминания / отв. редактор и составитель В. Жуков; науч. редактор В. Ю. Черняев. Санкт-Петербург: ГАСУ, 2011.
27. Світова гібридна війна: український фронт: монографія за заг. ред. В. Горбуліна. Київ: Фоліо, 2017.
28. Совещание с руководством Минобороны по вопросам военного строительства, развития Вооружённых Сил и оборонно-промышленного комплекса страны, 18.11.2018. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/59157]
29. Трофимов Е. Россияне: паттерны политической культуры и место страха в их воспроизводстве //Трансформация политической системы России: тенденции и закономерности, 2018. URL: https://etrofimov.com/monografii/transformaciya-politicheskoy-sistemy-rossii-tendencii-i-zakonomernosti]
30. Шевельов Ю. Спогади. Я, Мене, Мені і довкруги. Нью-Йорк, 2002. Т. 1.
31. Указ Президента РФ №592 «О применении специальных экономических мер в связи с недружественными действиями Украины в отношении граждан и юридических лиц Российской Федерации». 22.10.2018. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/58871]
32. Hobbs R.& McGee S. Teaching about Propaganda: An Examination of the Historical Roots of Media Literacy// Journal of Media Literacy Education 6(2), P. 56 – 67. URL: https://files.eric.ed.gov/full-text/EJ1046525.pdf]
33. Hunczak, T. Symon Petliura and the Jews: A Reappraisal. Toronto and Munich, 1985.
34. Snyder T. Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. London: Vintage Books.
35. Sperling V. Putin's macho personality cult // Communist and Post-Communist Studies, Vol. 49. #1. March 2016. P. 13 – 23.